

Круглий стіл «Освітня книга ранньомодерної доби в Україні: побутування та історико-культурне значення» (з нагоди 400-річчя виходу «Граматики» Мелетія Смотрицького)

Цього року світова гуманітарна спільнота відзначає 400-річчя граматики Мелетія Смотрицького. Пам'ятка, що укладалася, насамперед як підручник для учнів Віленської братської школи при Святодухівському монастирі, стала більш ніж на півтора століття основним навчальним посібником з церковнослов'янської граматики для всіх освітніх осередків Речі Посполитої, Московської держави, південнослов'янських і румунських земель, які послуговувалися кириличним письмом. М. Смотрицький при підготовці граматики використав досвід своїх попередників і сучасників, зокрема братів Стефана і Лаврентія Зизаніїв, Кирила Транквіліона Ставровецького, Памва Беринди, львівських братчиків, учених мужів Острога, Сірятина, Києва, доповнивши його напрацюваннями католицьких навчальних посібників, букварів і граматик латинської та інших європейських мов. Граматика М. Смотрицького кількарізно передруковувалася, зокрема й у Москві 1648 р., перероблювалася та адаптувалася для потреб конкретної шкільної аудиторії, здебільшого шляхом скорочення (як, наприклад, «Кременецька граматика» 1638 р.), перекладалася різними мовами, використовувалася у рукописних списках-копіях.

Книжку було опубліковано у братській друкарні, проте не у Вільнюсі, а у Вевісі, маєтку активного братчика Богдана Огінського, куди православне братство вимушено перенесло свою видавничу діяльність, рятуючись від утисків католицького середовища. Автор граматики – визначний український богослов, письменник-полеміст, філолог, ерудит, вчений-енциклопедист світового рівня Максим, після постригу Мелетій Смотрицький. Він володів унікальними знаннями з різних гуманітарних і церковних питань, що позначилося на тематичному розмаїтті та інтелектуальній глибині його друкованих праць. Його батько, полеміст і богослов Герасим Смотрицький, входив до гуртка провідних діячів, які готували до друку текст знаменитої Острозької Біблії 1581 р., був автором однієї з передмов цієї унікальної пам'ятки Святого Письма. Освіту Максим здобував, напевне, тут же – у славнозвісній Острозькій академії, пізніше поглиблював свої знання у закордонних європейських університетах, будучи наставником-вихователем молодого князя Б. Соломирецького.

До розвитку славістики М. Смотрицький плідно долучився й іншими працями: напевно саме він був укладачем «Букваря», виданого там же у Вевісі 1618 р. (прикметно, що в ньому назву книги вперше було винесено на титульну сторінку), а також укладачем і авто-

ром українського перекладу Євангелія учительного 1616 р. Останнє стало вдалою спробою унормування тогочасної книжної української мови, його активно використовували, передруковували та переписували в православному та греко-католицькому середовищах. Проте найвизначнішим твором у філологічному доробку М. Смотрицького є саме «Граматика», яка, випередивши свій час, не тільки сформувала граматичну теорію церковнослов'янської мови, а й справила вплив на розвиток лінгвістичної термінології інших слов'янських мов, насамперед української і білоруської.

До відзначення 400-річчя виходу «Граматики» М. Смотрицького низкою заходів долучилася й Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). 24 травня 2019 р. у рамках Міжнародної наукової конференції «Славістика та україністика: взаємне посилення розвитку», яка щорічно проводиться у стінах НБУВ у День слов'янської писемності і культури, відбувся круглий стіл з нагоди 400-річчя «Граматики» М. Смотрицького. Захід пройшов у історичній будівлі НБУВ на вул. Володимирській, 62, в читальному залі відділу стародруків та рідкісних видань, адже саме у фондах цього підрозділу зберігаються два примірники оригінального видання «Граматики» 1619 р. Круглий стіл об'єднав дослідників української ранньомодерної книги – книгознавців, філологів, істориків, джерелознавців, бібліографів, бібліотекарів, музейників.

Робота круглого столу розпочалася виступом модератора, завідувача відділу стародруків та рідкісних видань Інституту книгознавства НБУВ, кандидата історичних наук **Н. Бондар**. Вона звернулася до попередників М. Смотрицького на ниві творення українських підручників, а саме до діяльності українського першодрукаря, піонера вітчизняного підручництва Івана Федоровича, коротко окреслила видавничий доробок І. Федоровича та його соратника П. Мстиславця в контексті публікації книг для навчання як основного складника їхньої видавничої програми. Н. Бондар зупинилася на феномені першого українського друкованого «Букваря» (Львів, 1574), видання якого, на її думку, було здійснено для вже існуючої учнівської аудиторії – протошколи чи мережі шкіл, заінтересованих у тиражуванні спеціальних підручників, хоча існування таких закладів у Львові на той час документами не підтверджується. Доповідачка наголосила і на факті існування тогочасних рукописних пам'яток, редактованих, перекладених і переписаних курсивним канцелярським

письмом одночасно багатьма схожими, добре випрацьованими почерками, що може маркуватися як ознака функціонування писарських навчальних осередків на Волині та Галичині. Вона підкреслила важливість подальших досліджень даної проблематики в контексті вивчення історії друкарства, книгописання та редакційної роботи з текстами.

Завідувач відділу «Музей книгодрукування» Львівської національної галереї мистецтв ім. Б. Г. Возницького, кандидат історичних наук **В. Фрис** тематично продовжила та суттєво доповнила попередній виступ, зупинившись на низці фактів біографії Івана Федоровича, які переосмислюються сучасними дослідниками в умовах декомунізації та відходу від постімперських і радянських підходів до проведення біографічних студій. Доповідачка висловила сподівання щодо виявлення нових документальних джерел та інтерпретацій вже відомих фактів, які дали б змогу заповнити певні лакуни та прояснити неузгодженості в офіційній біографії першодрукаря, а також наголосила на феномені беззастережного прийняття «Букваря».

Доцент Київського національного університету ім. Т. Шевченка, доктор філологічних наук **Г. Насенко** проаналізувала «Граматику» М. Смотрицького в контексті наукового текстотворення середньоукраїнського періоду з використанням сучасних підходів до комплексних лінгвістичних досліджень. Вона відзначила наявність у тексті підручника елементів, обов'язкових з точки зору сучасних вимог до наукового тексту, насамперед новизни та методології.

Старший науковий співробітник НБУВ, кандидат філологічних наук **Н. Заболотна** окреслила внесок василіанських друкарень Почаєва, Унева та Супрасля в освіту українською мовою в XVII–XVIII ст. Особливу увагу вона приділила виданням, присвяченим вивченню церковнослов'янської мови – почаївській граматиці 1773 р. «Краткое потребніших от грамматическаго художества вещей собраніе» М. Любовича (як наступниці «Граматики» М. Смотрицького) та численним «Лексиконам», опублікованим у названих друкарнях як додатки до навчальної літератури для священників, а у Почаєві – і як самостійні друки. Василіанські лексикони продовжували традицію іншої основоположної вітчизняної лінгвістичної праці – «Лексикону» П. Беринди, видатного вітчизняного діяча церкви та культури, сучасника М. Смотрицького. Доповідачка охарактеризувала зазначені монастирські видавництва як осередки унормування української книжної мови, а також джерела розповсюдження друкованого рідного слова на українських теренах за умов заборони тиражування українських книг у друкарні Києво-Печерської лаври, в інших друкарських центрах Російської імперії у XVIII – на початку XIX ст.

Старший науковий співробітник НБУВ, кандидат історичних наук **Ю. Рудакова** детально проаналізувала підручники і посібники латинської граматики, які друкувалися та побутували на українських землях. Таких

налічується 14 із понад ста видань букварів, граматик і посібників зі старослов'янської, грецької, латинської, польської, французької, німецької та російської мов, зафіксованих в українській бібліографії XVI–XVIII ст. Дослідниця охарактеризувала та продемонструвала присутнім примірники латинських граматик із фонду відділу стародруків, а саме підручники давньоримського граматиста IV ст. Елія Доната, португальського мовознавця XVI ст., єзуїта Емануеля Альвареса, львів'янина, викладача Замойської академії Яна Урсіна, викладача і бібліотекаря Київської академії Максима Семигиновського, а також київське перевидання 1765 р. граматичного підручника піарів. Бібліографічні відомості про відповідні видання та провенієнції примірників демонструють тиражування в українських друкарських осередках і використання в місцевих навчальних закладах найкращих зразків європейських підручників латинської граматики.

Науковий співробітник НБУВ, кандидат філологічних наук **О. Курганова** присвятила свій виступ аналізу в тогочасній кириличній книжності образів «скудоумного» автора та «любомудрого» читача в передмовах українських кириличних стародруків. Дослідниця виокремила антиномічні пари характеристик образів автора та адресата тексту, реалізовані за принципом контрасту, характерного для естетики доби бароко. В рамках одного й того ж тексту автор, наголосила доповідачка, може позиціонувати себе і як експерт, свідомий своєї високої просвітницької місії, і як дилетант, якому бракує належної ерудиції порівняно з його високоосвіченими читачами. Відповідно, і читачів представлено, з одного боку, як спраглу знань паству, котра потребує мудрого наставника, а з іншого – як поблажливих рецензентів, готових люб'язно вказати авторові на допущені помилки. Тексти передмов до українських кириличних видань кінця XVI–XVIII ст. – цінні документальні джерела, що розкривають, поза усім іншим, автентичний суперечливий світогляд творчої освіченої людини ранньомодерної доби, такої як М. Смотрицький і його сучасники.

Науковий співробітник НБУВ, кандидат філологічних наук **О. Максимчук** у своїй доповіді зупинилася на характеристиці постаті митрополита Петра Могили як просвітителя, мецената у двох поминальних проповідях («словах на рочини») Антонія Радивиловського. Вона відзначила, що проповідник називає митрополита отцем і фундатором Києво-Могилянського колегіуму, благодійником, котрий фінансово підтримував Київський братський монастир, а також вихованців і викладачів колегіуму (зокрема Лазаря Барановича і Інокентія Гізеля), спонсоруючи власним коштом їхнє навчання. Отже, на думку доповідачки, Петро Могила постає в казаннях А. Радивиловського покровителем української освіти і науки, засновником вищої православної школи, названої на його честь.

Прикметно, що пов'язана з іменем М. Смотрицького проблематика порушувалася й на пленарному засіданні

Міжнародної наукової конференції «Славістика та україністика: взаємне посилення розвитку». Зокрема, у виступі директора Інституту книгознавства НБУВ, доктора історичних наук, професора **Г. Ковальчук** йшлося про дослідження «Граматики» М. Смотрицького українським істориком, літературознавцем, публіцистом, завідувачим відділу ВБУ Гнатом Житецьким. Результати цього дослідження, приуроченого до 300-річчя публікації пам'ятки, було надруковано в другому випуску журналу «Книжний вісник». У своїй розвідці Г. Житецький розглянув поняття літературно-граматичної, книжної та народної мов; наголосив на давніх впливах на слов'янську писемність; подав коротку історію слов'янських граматик і біографію М. Смотрицького, дослідив варіативність написання прізвища вченого, а також визначив роль його граматики, у т. ч. завдяки запровадженій у ній термінології для різних слов'янських мов загалом і української мови зокрема.

По завершенні роботи круглого столу його учасники мали змогу ознайомитися з ювілейною виставкою стародруків «Пожиток Граматики» з нагоди 400-річчя виходу «Граматики» М. Смотрицького, підготовленою Н. Заболотною. Розміщена у трьох експозиційних вітринах, виставка демонструє навчальні видання переважно кириличного друку з друкарень України та зарубіжжя XVI – початку XIX ст. Центром експозиції є два оригінальні примірники «Граматики» М. Смотрицького (Єв'є, 1619) з фондів НБУВ, обидва відзначаються зачитаністю та прикметні своїм походженням із книгозбірень Києво-Печерської лаври і Київської духовної академії. До однієї з граматик долучено давній рецепт приготування чорнил та рукописний словник української мови невідомого автора XVII ст. «Синоніма славенороськая».

У вітринах розміщено й перевидання праці М. Смотрицького, інші вітчизняні граматики церковнослов'янської, грецької, латинської мов кінця XVI – першої половини XVII ст., а також сучасні передруки цих пам'яток, зокрема нещодавно перевиданої «Кременецької граматики» 1638 р. В експозиції представлено давні словники, серед яких «Лексикон» П. Беринди (Київ, 1627), рідкісні стародруковані букварі, катехізиси, навчальні посібники для священників, дидактичні видання, а також почаївський нотний Ірмологіон з розділом, присвяченим нотній грамоті. Представлені видання наочно демонструють діапазон спеціалізованої філологічної підручничкової літератури, якою широко користувалися українці від ранньомодерного часу.

Маємо надію, що проведені заходи спонукатимуть наукову спільноту до подальших досліджень тематично розмаїтого доробку одного з найяскравіших представників українського освіченого середовища початку XVII ст. Мелетія Смотрицького, який складається з праць лінгвістичної, морально-етичної, полемічної, богословської тематики. А також до публікування розвідок за заявленими в програмі круглого столу темами, присвяченими виданням і рукописним копіям праць М. Смотрицького, особливостям їх примірників, іншим книжковим пам'яткам ранньомодерної доби, котрі здавна побутували на українських теренах і становлять самобутні сегменти цілісної картини різнобарвної, багатоманітної вітчизняної духовної спадщини.

Наталія Бондар,

канд. іст. наук, зав. відділу НБУВ

Юлія Рудакова,

канд. іст. наук, старший науковий співробітник НБУВ